

Олена КУЗНЕЦОВА

НЕЗАЛЕЖНА ПРЕСА У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У складний для України період суспільної трансформації, становлення ринкових відносин, надзвичайно важливим є усвідомлення ролі, значення, функцій незалежних видань у державотворенні. У перехідний період від командно-адміністративної до демократичної системи і від планової до ринкової економіки повністю змінилася структура газетних і журнальних видань. Поряд із державними, комерційними, партійними виданнями існує незалежна преса. Як невід'ємний компонент цілісної системи періодики, незалежні видання найчастіше є масовими загальнополітичними неофіційними виданнями, а як товари друкарського виробництва - елементами економічної системи суспільства; до того ж елементами не пасивними, а активними, що відстоюють цивілізовані норми, фіксують економічні відносини і контактують з економічними організаціями.

Із трансформацією суспільства незалежні видання також змінюються. У період гласності й перебудови незалежні видання діяли як інструменти руйнування тоталітарної системи, вони були опозиційними до влади, виступали за державну самостійність України. Цей *перший період* існування незалежних видань був *деконструктивним* для держави і колишнього СРСР. Із проголошенням незалежності України настав другий період діяльності незалежних видань, що кардинально змінив їх статус і функції. Незалежна преса тепер виступає за ідеї державотворення, економічні реформи, й намагається впливати на владу, коли та веде імпульсивну політику, що суперечить передвиборним обіцянкам. Тому *другий період* можна назвати *конструктивним*, державотворчим, включеним у демократичні перетворення в державі.

Слід зазначити, що до 1993 року незалежну пресу влада ігнорувала, не визнавала. Тільки готуючись до виборчої кампанії, усвідомлюючи їх популярність і вплив на маси, ці видання непрямо було згадано в постанові Кабінету Міністрів. Сьогодні в державних документах не використовують загальноприйнятій у демократичних державах термін *незалежна преса*. Чимало дослідників вважає, що преса не може бути незалежною, вона завжди залежна від політики, грошей, читачів¹. Коли йдеться про незалежність, то визначальною ознакою є підпорядкування, керівництво пресою. В тоталітарній державі не може бути офіційно зареєстрованої незалежної преси. В демократичній - це обов'язкова умова існування цивілізованого суспільства.

Визначення незалежної преси, записане в Віндухській декларації: "Під незалежною пресою ми розуміємо таку пресу, котра вільна від урядового, політичного чи економічного контролю, а також контролю, що виражається в залежності матеріалів чи інфраструктури, необхідної для випуску і розповсюдження газет і журналів". Незалежні газетні й журнальні видання, засновниками яких є трудові колективи редакцій, творчі спілки, первині організації, Спілки журналістів, профспілки, є політично незаангажованими і можуть неупереджено, точно і об'єктивно відображати реальність суспільства. Незалежні видання вигідні владі, яка справді хоче проводити реформи і розбудовувати державу, тому що дають інформацію, на яку не відважиться офіційна преса.

З концепцією, що преса демократичного суспільства повинна бути вільною від її впливу, влада не може змиритись.

Адже через ЗМІ вона намагається маніпулювати свідомістю мас. Втративши політичні важелі управління ЗМІ, влада обрала економіку основним механізмом підкорення преси, підтвердженням чого є Закон України "Про державну підтримку ЗМІ та соціальний захист журналістів", що матеріально підтримує лише державні ЗМІ. Російські дослідники називають незалежну пресу романтичною, притаманною першим рокам перехідного періоду². Але не можна ігнорувати те, що реально існує. Слід зазначити, що на початку 90-х років деякі дослідники відносно сили до незалежної преси лише пресу політичне незаангажовану. Згодом пресознавці почали враховувати й економічний фактор залежності.

Кому ж вигідна така позиція? Тому, хто хоче приховати свої справжні наміри щодо ЗМІ і підпорядкувати їх з метою впливу на політичну й соціальну ситуацію. Концентрація власності на виробництві масової інформації сприяє підтримці своїх лідерів на важливих постах влади, а також формуванню потрібної громадської думки. В цьому секрет особливого зацікавлення пресою перед виборами.

Ще VIII позачерговий з'їзд журналістів України в січні 1992 року попередив: "Демократична Україна без вільної демократичної преси неможлива". Преса демократичного суспільства має бути вільною, не керованою владою, партійними, комерційними структурами. Незалежна регіональна преса офіційно зареєстрована в обласних комітетах інформації, незалежні видання державного розповсюдження - в Міністерстві інформації. Як стверджує дослідник незалежної преси В. Бебик, у 1992 році "власне незалежних газет і журналів, засновниками яких значилися трудові колективи редакцій видань, Спілки журналістів та письменників, було дуже небагато. Серед газет їх частка становила 7,3%, а серед журналів³ - лише 4%". Кількість незалежних видань особливо зростає напередодні виборів. Якщо до 1 травня 1995 року було зареєстровано 157 загальнодержавних незалежних видань, то до 1 січня 1997 - 815, що становить третину від усіх видань. В умовах економічних реформ нашої держави незалежні видання зазнають трансформації. 1991 рік ознаменувався для незалежної преси, як і для всього суспільства, загостренням економічної кризи, внаслідок якої зросли ціни, зокрема, на папір, друк і транспортування періодики. Державні газети мали пільгові ціни на папір та інші послуги, недержавні - завищені. Уряд утримував монополію на постачання папером, обладнанням і розповсюдженням преси. Економічний тиск був причиною створення Асоціації демократичної преси України у березні 1991 року. Редактори газет "Вечірній Київ", "Комсомольське знамя", "Літературна Україна", "Молода Галичина", що увійшли до неї, у спільній заяві стверджували, що економічний тиск здійснювався засобами "соціалістичного регулювання ринку", спрямованого проти видань, що "виступають за плюралізм думок, гласність та принципи демократії".

Згодом до Асоціації приєдналися журналісти радіо, телебачення, інформагентств, і нова організація проголосила заснування власної служби, фонду і комерційних структур. Це була протидія економічній монополії уряду. Б. Загайський, голова Чернівецької обласної журналістської організації, відмічає в цей час економічну залежність від Росії, що монопольне виготовляє папір: "У січні 1992 року за вивіз паперу з Росії платили мито, що дорівнювало його ціні. Якщо донедавна 1 тонна паперу коштувала 28 тисяч крб., то тепер — 160 тисяч російських рублів (без урахування транспортних затрат). Разом це понад півмільйона, тобто ціна зросла майже у

¹ Прохоров Е. П. Призрачность бытия: государственная попит в сфере СМИ // Законодательство й практика СМИ. - 1997. - Вып С.2.

² Там же.

³ Бебик В. М., Сидоренко О. І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. - К., 1996. - С. 35.

20 разів⁴. Незалежні газети "Літературна Україна" і "Молодь України" відчули на собі державний економічний пресинг. Загальний тираж "ЛЮ" скоротився з 200 тисяч до 37 тисяч примірників у квітні 1992 року, "Молоді України" - з 713 тисяч у січні 1992 року до 233 тисяч примірників у квітні цього ж року.

Комплексне соціологічне дослідження щомісячних тиражів, періодичності, виду, формату незалежних видань західних і центральних областей України протягом 1991-1997 років допомогло підтвердити гіпотезу про зовнішню трансформацію видань, а також виявити характерні для більшості газет і журналів періоди різких змін. Два з них співпадають за часом із заходами грошової реформи в Україні, а саме 1) з випуском у готівковий обіг тимчасової перехідної валюти - купоно-карбованця у січні 1992 року, 2) випуском цієї ж валюти в безготівковий обіг у листопаді 1992 року. Введення у загальний обіг постійної національної валюти — гривні - у вересні 1996 року проходило для ЗМІ безболісно.

В. Кравченко пише, що цивілізоване підгрунтя для незалежності періодичних видань має створити наша держава з допомогою виваженої політики у сфері інформації. Американський дослідник Ігор Дябога слушно зауважує, що, в певному сенсі, це неправильна думка. "Держава спроможна створити таку підвалину встановлення спочатку сильного закону про свободу преси, який заборонив би державне втручання в її діяльність і водночас не обмежував би її права і свободи. Уряд також повинен уможливити запровадження відповідної ринкової атмосфери, в якій суспільство й преса могли б розвиватися, конкурувати й діяти"⁵.

1992 року Верховна Рада України приймає Закон "Про друковані ЗМІ (пресу) в Україні", в якому "держава гарантує економічну самостійність та забезпечення економічної підтримки діяльності ЗМІ, запобігає зловживанням монополістичним становищем на ринку з боку видавців і розповсюджувачів друкованої продукції". Дослідник О. Чекмишев побачив суперечність у такому трактуванні свободи діяльності ЗМІ: "З одного боку, преса в Україні оголошувалася "вільною" й держава навіть гарантувала їй економічну самостійність. З іншого - надавала економічну підтримку"⁶. Закон встановив легітимність бюджетних витрат для офіційних видань - періодики уряду, рад, адміністрацій різних рівнів. На матеріальну підтримку цих видань і сьогодні йдуть значні кошти, що суперечить реформі відносин власності, приватизації, вільній конкуренції.

Офіційна преса опинилася в тепличних умовах порівняно зі своїми незалежними бідними конкурентами. Це призводить до одноманітного висвітлення і сервільності офіційної преси. Досвід зарубіжних колег свідчить:

вільна преса може створюватися за допомогою держави, але не у вигляді дотації "своїм", як це зроблено в Законі "Про державну підтримку ЗМІ...", що набув чинності від 14 листопада цього року, а шляхом рівної для всіх законодавчої підтримки.

Після другого етапу грошової реформи введення купоно-карбованців у безготівковий обіг у листопаді 1992 року фінансово-економічний стан преси ще більше погіршився. 1993 і перший квартал 1994 року - час гіперінфляції. Падають тиражі, зменшуються обсяги газет. Редакції змушені оголошувати передплату, щоб отримати нові кошти для ви-

робництва газет і журналів. 15 березня 1993 року було оприлюднено Постанову Кабінету Міністрів про державну підтримку преси. Нею було засновано фонд "Незалежна преса України" і виділено з державного бюджету на 1993 рік 500 млн. крб., дано розпорядження виділити папір, а також кошти для компенсації втрат від передплати на 1993 рік багатьом редакціям, і серед них тим, де засновниками були трудові колективи і творчі спілки. Уряд вперше юридично визнав незалежні видання. Але прекрасну місію фонду "Незалежна преса України" було дискредитовано. Фінансову підтримку отримали колишні газети ЦК КПРС, що тепер стали формально незалежними.

Укази Президента про державну підтримку були тимчасовими і діяли до нового витка цін, чергової передплати. Протягом 1992-1996 років характерним є зменшення тиражів після чергової передплати. В цей час накладі популярних незалежних видань зменшувалися в середньому на третину, а то і вдвічі кожного півріччя. Динаміку цих процесів можна простежити з наступної таблиці.

Багато редакцій незалежних видань опинилося в скрутному становищі. Для цього є серйозні причини, пов'язані зі змінами економіки України в цілому, а також із неготовністю журналістів до ринкових умов роботи. Сьогодні журналісти повинні не тільки займатися творчістю, а й думати, як заробляти гроші для видання, щоб не потрапити в економічну залежність. Тому чимало редакторів незалежних видань не тільки формують політику видання, а й обирають його економічний курс. Деякі редактори швидко переорієнтувалися на приватизацію. Як показує практика, найкращою формою є акціонерне товариство закритого типу, коли редактор керує зібранням акціонерів з числа редакційного колективу через контрольний пакет акцій і ніхто сторонній не може придбати акції.

Економічні реформи, інформаційний ринок ставлять перед журналістами незалежних видань суворі вимоги, орієнтуючи їх на розвиток підприємницької ініціативи, вміння вписатися в незвичні умови функціонування преси. Беручи участь у жорсткій конкурентній боротьбі за ринок збуту, редакції зобов'язані тепер дбати не лише про якість журналістських матеріалів, але й про те, як зменшити витрати на виробництво і забезпечити розпродаж тиражу з оптимальним комерційним результатом. Це під силу тим виданням, що приділяють серйозну увагу газетно-журнальному маркетингу, завданням якого є всебічний аналіз і облік ринкових умов господарювання редакції, розробляють методи розширення реалізації своїх видань. Формула бізнесу максимально проста: сума надходжень від реалізації тиражу і від публікації реклами повинна перевищувати суму витрат на підготовку, виробництво і розповсюдження газети чи журналу. У незалежного видання повинна бути своя система розповсюдження періодики, сукупність великих і дрібних підприємницьких структур, що здійснюють транспортування, розподіл, продаж чи доставку передплатникам.

У редакціях виникають структури маркетингу й менеджменту з притаманними їм операціями - рекламними кампаніями, вивченням кон'юнктури інформаційного ринку, діловими комерційними угодами, як, наприклад, кредитування, оренда транспорту, складів, торгових місць, ліцензування, винаймання розповсюджувачів і т. д.

Служба розповсюдження в редакціях складається з одного-двох фахівців з маркетингу або більшої кількості співробітників. Далі розповсюдженням, точніше, транспортуванням, займаються посередницькі фірми, що доставляють пресу у торгові кіоски, або окремі розповсюджувачі. Деякі редакції здійснюють транспортування самостійно, маючи свої транспортні засоби.

Звичайно, не всі незалежні видання у своєму економічному розвитку йдуть паралельно з суспільними процесами,

⁴ Загайський Б. Під пресом — преса // Молодий буковинець. -1993. - 7-13 лютого.

⁵ Дябога Ігор. Трилогія про пресу в Україні після відновлення незалежності // Засоби масової інформації й утвердження державного суверенітету України: Матеріали науково-практичної конференції. - Львів, 1993. - С. 27.

⁶ Чекмишев О. В. Українська журналістика на перехідному етапі // Редакційно-видавничі справи: досвід, проблеми, майбутнє. - К 1997. - С. 30.

системною трансформацією, є відстаючи, як і в інших галузях. Відсутність коштів та економічного досвіду далися взнаки. У багатьох виданнях впали тиражі, зменшилися обсяги, періодичність, що підтвердило гіпотезу про залежність процесів трансформації преси і трансформації суспільства.

За роки незалежності України вижили далеко не всі видання. З 1991 по 1997 рік припинило існування багато незалежних видань західних областей України: Закарпатської - 7 із 16 зареєстрованих. Чернівецької - 21 із 46, Львівської - 26 з 61, Тернопільської - 9 з 16, Рівненської - 5 з 10, Івано-Франківської - 20 із 35, Волинської - 7 із 13 зареєстрованих, а також чимало незалежних видань центральних областей:

Вінницької - 4 з 16, Хмельницької - 1 з 11, Кіровоградської - 2 з 24, Чернігівської - 3 з 8, Черкаської - 14 з 24, Київської - 1 з 10, Житомирської - 5 з 17. Найбільше загинуло видань, де засновниками були приватні особи, нефахівці в газетно-журнальній справі. Навіть доброму професіоналу важко самому вистояти у складних умовах економічних реформ. Тому для виживання і всебічної незалежності необхідна консолідація незалежних видань, створення ними спільних незалежних друкарень, поштових, торгових, транспортних підрозділів. Об'єднавши зусилля, незалежні редакції, друкарні, поштові, торгові підприємства, що розповсюджують пресу, могли б також побудувати свою акціонерну паперову фабрику. Тільки тоді незалежним виданням гарантована повна політична й економічна свобода від держави, партій, влади й комерційних структур.

Теорія системної трансформації суспільства "членує процес трансформації на такі послідовні етапи, як комерціалізація, фінансово-грошова стабілізація і системна структурізація економіки"⁷.

Проведене комплексне дослідження трансформації незалежних видань двох регіонів України допомогло виявити характерні риси перших двох етапів в економічному розвитку деяких незалежних видань.

Звільнення від централізованого господарського управління прискорило капіталізацію діяльності редакцій незалежних видань. Не маючи зовнішньої підтримки, незалежні видання Києва і обласних центрів не чекали загальної державної стабілізації, активізували комерційну діяльність. Комерціалізація редакцій поліпшила їх фінансовий стан, сприяла приватизації, а остання - системній структурізації, концентрації редакцій: об'єднанню редакцій газет, радіо, телебачення. Характерний приклад - інтеграція "21 каналу" в Кіровограді, що об'єднує редакції однойменної газети, радіо, телебачення. Чимало незалежних видань ведуть боротьбу за економічну самостійність. Редакції, що давно займаються комерцією, приватизувалися, тиражі видань зростають, збільшуються їх обсяги, формат, у них з'являються нові додаткові газетні та журнальні видання.

Наступним вирішальним фактором трансформації незалежних видань повинна бути мобілізація фінансово-кредитної системи на підтримку газетно-журнального виробництва. Незалежна преса намагається не тільки зберегти свою свободу, але й контролювати демократичний розвиток держави у перехідний період. Трансформація незалежних видань і суспільна трансформація в Україні перебувають на визначальній стадії. Не можна не погодитися з думкою Матса Карлсона: "Саме на стадії трансформації другого покоління буде вирішено питання про те, якими суспільствами стануть нові демократії та ринкові економіки. Це не вибір між ринковою економікою — вільною і соціально орієнтованою. Це вибір між соціально орієнтованою ринковою економікою і такою, що загарбана групами. У першій вільні ринкові сили збалансовано так, що вони служать на користь суспільного добра, у другій — вільні ринкові сили працюють на незначну кількість людей"⁸. Така економіка завжди служить інтересам специфічних груп людей, залишаючи за собою роз'єднані, несправедливі суспільства.

⁷ Csaba L. The Capitalist Revolution in Eastern Europe. A Contribution to the Economic Theory of Systemic Change / Edward Elgar, 1995. P. 153.

⁸ Карлсон М. Солідарність в Європі: формування послідовної політики трансформації та інтеграції // Економічний часопис. - 1997-№ 6-7. - С. 26.

Зміна тиражів популярних незалежних видань по роках (січень/липень)

Назва видання	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Літературна Україна	37.000	58.380	30.886	24.180	16.600	11.550
	44.900	62.925	20.620	16.900	11.250	11.700
Молодь України		302.003	89.864	63.621	44.723	37.893
	351.110	94.968	57.509	36.650	37.893	37.893
Чернігівський вісник	22.247	30.387	13.135	не вказ.	9.480	9.856
	10.965	29.906		9.434	8.970	12.320
Ділова Черкащина		18.000	27.000	50.000	99.130	55.430
		18.000	36.000	81.000	68.120	54.700
21 канал (Кіровоград)	12.050	35.500	39.700	50.000	50.000	40.500
	25.000	35.000	46.000	45.000	36.000	34.000
Діалог (Кіровоград)	12.000	7.500	34.200	22.100	18.850	21.300
	10.500	8.200	19.200	14.000	17.750	22.950
Хмельницький вечірній	5.000	7.500	12.480	8.705	6.120	6.120
	8.000	7.500	9.600	не вказ.	6.120	6.120
Єдинство + (Ужгород)	20.000	15.000	11.400	11.500	8.660	7.600
	15.000	10.000	21.600	10.550	7.600	7.000
Зміна (Рівне)	15.000	19.000	7.500	7.000	5.000	4.500
	15.500	11.300	6.600	6.500	4.500	3.500
Рівне +	20.000	13.000	8.050	8.000	13.000	23.550
	11.000	12.050	9.050	не вказ.	13.000	26.000
Вільне життя (Тернопіль)	119.612	120.560	27.486	38.200	39.859	40,308
	92.901	68.625	27.486	24.600	33.353	57.995
Рідна земля (Ів.-Франків.)		14.000	14.000	12.747	8.792	не вказ.
		11.603	11.603	не вказ.	8.160	8.434
Світ молоді (Ів.-Франків.)	12.110	13.500	10.000	18.000	16.000	15.100
	12.700	15.000	16.000	18.000	14.000	14.000
Молодий буковинець	39.258	38.440	22.000	14.450	18.050	20.000
	30.783	22.000	15.400	13.050	21.400	21.400
Час (Чернівці)	10.024	15.85	13.705	16.000	17.808	45.534
	10.545	25.600	7.636	15.038	23.069	46.510
Народна справа (Луцьк)		10.200	23.012	14.042	8.700	7.100
		7.020	50.000	11.000	5.500	5.850
За вільну Україну (Львів)	330.090	115.724	37.459	40.253	43.628	47.844
	125.047	64.539	24.053	41.512	47.844	47.844
Молода Галичина (Львів)	226.100	127.017	59.402	81.338	20.547	32.141
	134.772	56.382	53.799	34.400	32.101	32.141
Ехо (Житомир)		25.000	24.600	68.000	30.000	40.000
		37.000	24.200	25.000	27.000	45.000